

WORSTELLEN MET
RASSEN EN RACISME

Huib Billiet

Worstelen met rassen en racisme

De wereld van Fernando Ortiz,
herontdekker van Cuba (1881-1969)

Opgedragen aan
mijn achterkleindochter Amaïha
met Europese, Afro-Caraïbische
en Aziatische voorouders
in haar bloed

*A faltar el negro, a la larga,
el blanco se aburriría mucho*
(Zonder de zwarten zouden de blanken
zich uiteindelijk erg vervelen)
Gaston Baquero

VOORWOORD

Er zijn enkele redenen waarom ik aan dit boek wilde beginnen. Nadat Cuba op het einde van de jaren zeventig van de vorige eeuw mijn aandacht had getrokken, veroverde Fernando Ortiz vlug een plaats in mijn huisbibliotheek. Zijn boeken en artikelen dienden tot inspiratie voor lezingen, radioprogramma's en publicaties over de muziek op het eiland. Ortiz schoot me te hulp voor enkele van mijn jeugdverhalen en later voor het plot van een historische roman over de in Gent geboren eerste drukker van het eiland. Voor mijn late bekentenis over roken, tabak en pijp (*Rookduivel*, Bookmundo, 2024) was hij alweer een onontbeerlijke bron. Wat mij in veel van zijn werken aantrekt, is de humor en de ironie die onverwacht tot glimlachen aanzetten, en dit, zonder dat hij aan zijn verhelderende inzichten toegevingen doet.

Fernando Ortiz is een van de meest belangrijke en veelzijdige intellectuelen van de twintigste eeuw. Zijn encyclopedisch oeuvre omvat zowat alle domeinen van de wetenschappen: criminologie, sociologie, psychologie, etnologie, antropologie, geschiedschrijving, linguïstiek, etnomusicologie, biologie, genetica, geografie, archeologie, politiek en internationale relaties. Ortiz was ook een man van de actie, met politieke en culturele engagementen. Hij richtte instituten en tijdschriften op en werd postuum geëerd met het epitheton 'Derde ontdekker van Cuba' in navolging van Christoffel Columbus en Alexander von Humboldt. Het is daarom jammer ~ om niet te zeggen vreemd ~ dat over deze Cubaanse veel-schrijver zo weinig in het Nederlands is gepubliceerd.

De hoofdtitel van dit boek brengt me bij nog een reden. De jonge Ortiz werd tijdens zijn studies criminologie en strafrecht besmet met de racistische opvattingen van de prille Spaanse en Italiaanse sociologische wetenschap. Hij uitte zich in zijn eerste werken negatief over de bevolking met Afrikaanse roots en gaf zo voeding aan het stigmatiserende beeld dat toen in brede sectoren van de Cubaanse samenleving leefde. Gaandeweg nemen zijn cultuurhistorische verkenningen een andere wending. In een gesegregeerde, door blanken gedomineerde republiek breekt Ortiz een lans voor een inclusieve samenleving. Hij verdedigt de politieke en sociale rechten van zwarten die het slachtoffer zijn van miskennis en uitsluiting en wijst op de manier hoe het woord ras misbruikt wordt. Nog vóór de goedkeuring van de eerste Universele Verklaring van de Rechten van de Mens door de Verenigde Naties ontmantelt Ortiz in zijn boek *El Engaño de las Razas* (1946) de hardnekkige misvattingen rond het begrip ras en etniciteit.

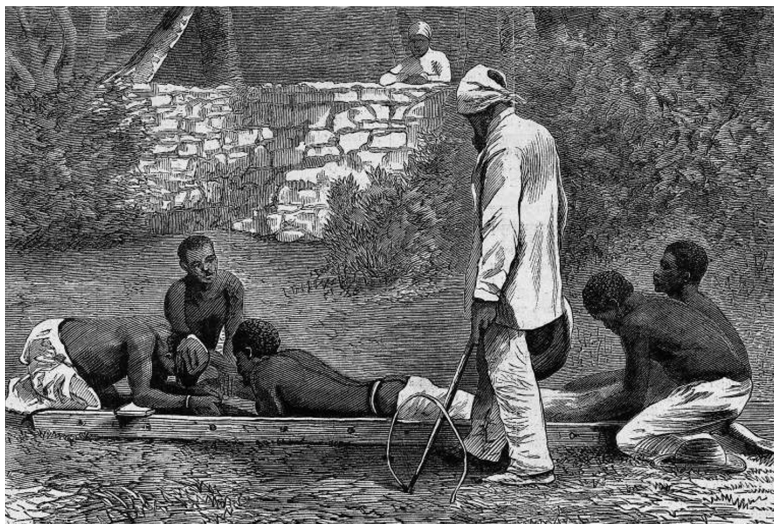
Het Cuba waarin Ortiz leefde, komt mij voor als een aanhoudend worstelen met rassen en racisme. Gewapende blanken keren zich tegen hun niet-blanke medeburgers. Een raciaal bloedbad eist duizenden doden. Politici, ook zwarte, proberen het rassenprobleem te recupereren. Kunstenaars van de avant-garde, ideologen en wetenschappers worstelen ermee. De hele Cubaanse natie worstelt om een minderheid als gelijke te aanvaarden en uitingen van Afrikaanse oorsprong als een geïntegreerd onderdeel van de nationale identiteit te zien.

Na een hoofdstuk over de periode die aan Ortiz voorafgaat, combineer ik biografische informatie over hem met een flinke dosis politieke en sociale achtergrond. Ortiz werkte aan verschillende boeken tegelijk en zigzagde gedurig tussen de studie van diverse wetenschappelijke disciplines, lezingen, contacten en reizen. Dat schakelen tussen onderwerpen doen we ook in dit boek. Onvermijdelijk moeten we daarbij iets meer inzoomen op twee thema's die Ortiz nauw aan het hart lagen: de geloofspraktijken en de muzikale expressies van Afrikaanse oorsprong.

We verplaatsen ons naar een palmboomeiland ver van ons bed en naar een context die heel verschillend is dan de onze. We keren een eeuw terug in de tijd. Het blijft evenwel verbazend hoe veel verwerpelijke opinies en valse argumenten van toen, hardnekkig voortleven in onze tijd waarin kennelijk nog slogans als *black lives matter* nodig zijn.

Schrijven over ras en racisme is tegenwoordig een netelige aangelegenheid. Daarom een verantwoording in verband met de benamingen. Het woord 'slaaf' heb ik niet vervangen door 'tot slaaf gemaakte'. Evenmin vind ik het noodzakelijk om het woord ras telkens te omringen door aanhalingstekens. In dit boek verkies ik 'zwart' en 'blank' en dus niet 'wit' zoals volgens sommigen zou moeten. In een Cubaanse context en in de literatuur wordt ook de bevolking die een tikkeltje minder zwart is als 'zwart' aangeduid. Van het woord 'mulat' hou ik niet. Het draagt meer nog dan 'neger' de belediging in zich, want afgeleid van het Latijn voor muilezel. In plaats daarvan ga ik voor 'kleurling', al vinden sommigen ook dat eng. We moeten nu eenmaal woorden gebruiken. Met 'zwarten en kleurlingen' bedoel ik dus zwarten en mulatten. Het is echter onmogelijk om 'mulat' in een bepaalde context te vermijden.

Mijn dank gaat uit naar Veerle De Schrijver, Rita De Maeseneer en Rik De Ruyck voor het nalezen en becommentariëren van het manuscript en naar Pablo Fornet en Gabriela Rodriguez Pla voor het bezorgen van informatie. Ik dank ook de baliemedewerkers van de Boekentoren van de universiteitsbibliotheek Gent, in het bijzonder Sofie Cloet die God weet hoeveel door mij gevraagde boeken in de voorbije bijna halve eeuw heeft vastgenomen. Ook dank ik Kim De Brabander en Wim T'Hooft van de muziekbibliotheek KASK in Gent voor hun uitzonderlijk bereidwillige medewerking.

Evocatíe van La conspiración de La Escalera - 1844

I

Ketenen

Fernando Ortiz ziet het levenslicht tijdens een interbellum. Er is de onbesliste Tienjarige Oorlog van 1868 tot 1878, een eerste gewapende krachtmeting om zich te bevrijden van de dominantie van het moederland Spanje. Daarna is er de Onafhankelijkheidsoorlog van 1895 tot 1898. Voor een goed begrip van de leefwereld van Ortiz en de raciale verhoudingen in het bijzonder, is het noodzakelijk om dat interbellum historisch te kaderen. In die periode, zo stelt Manuel Moreno Fraginals, vallen zowat alle politieke, sociale en economische tegenstellingen en spanningen samen die de Cubaanse negentiende eeuw beheersten. Voor dit hoofdstuk ga ik vooral bij die historicus te rade en vul ik zijn informatie aan met enkele secundaire bronnen.¹

Na de ontdekking van Amerika door Columbus, in 1492, maakte Cuba deel uit van het Spaanse Imperium dat zich spoedig zou uitstrekken tot grote delen van Zuid- en Midden-Amerika. In het begin van de negentiende eeuw hadden alle landen van dat Spaans-Amerika hun onafhankelijkheid bevochten, behalve dan Puerto Rico en Cuba.

Spanje hield de politieke teugels van zijn resterende overzeese kolonies nog heel strak, maar Cuba handelde op economisch gebied met zeer veel armslag. Dat dankte het aan de slavenarbeid van massa's mensen uit zwart-Afrika, een hoogtechnologisch niveau

van de suikerindustrie en de exclusieve positie op de wereldmarkt als nummer één voor de productie en de uitvoer van rietsuiker.

Cuba (zo'n vier keer de oppervlakte van België) telde rond het midden van de negentiende eeuw iets meer dan een miljoen inwoners. Het aantal blanken was kleiner dan het aantal zwarten en kleurlingen samen. De veertig procent blanken waren zowel migranten uit het Spaanse schiereiland en de bijhorende eilanden, als blanken van Spaanse afkomst die op Cuba waren geboren (creolen). De zwarten en kleurlingen waren voor vijfenveertig procent slaven die op de plantages in een onmenselijke greep gehouden werden, en voor vijftien procent vrijen die vooral in de steden meer bewegingsvrijheid hadden.

In algemene termen vormden zwarten en kleurlingen de armste, meest onbeschermde en uitgebuite bevolkingsgroep, gemarginaliseerd en onderworpen aan discriminatie en vooroordelen. In Havana leefde een derde van de mannelijke volwassen slaven onafhankelijk van de meesters die hen hadden gekocht. Zij vervulden belangrijke functies in de dienstensector, als arbeider of als ambachtsman waarvoor ze een loon ontvingen. Zo hadden zij de mogelijkheid om zich met het gespaarde bedrag na enkele jaren op legale wijze vrij te kopen.

Een deel van de vrije zwarten en kleurlingen maakten zich tot op zekere hoogte de cultuur van de blanken eigen. In Havana en andere grote steden was er zelfs een kleinburgerij van kleurlingen die een vrij comfortabele economische situatie bereikten. Sommigen bezaten gronden, handelszaken met personeel en slaven.

Biologische vermenging van blank en zwart kwam in alle sociale klassen voor, zowel op de plantages als in de steden. Gemengde huwelijken waren volgens de Spaanse wet verboden maar om concubinaat tegen te gaan werden ze kerkelijk toegestaan. De opvatting heerste dat het bloed van zwarten onzuiver was. Er rustte evenwel een minder groot taboe op seks van een blanke man van Spaanse afkomst (migrant of Cubaan) met zwarten, dan seks van een man met Afrikaanse roots met een blanke vrouw. Zo sprak men

over *adelantar* (vooruitgaan) wanneer een kind blanker was dan de moeder van Afrikaanse oorsprong en over *atrasar* (achteruitgaan) wanneer een kind zwarter was dan de moeder met Spaanse voorouders.

Het numerieke overwicht van de niet-blanke bevolking was een doorn in het oog van de dominerende klasse. De schrik zat er goed in voor het monster dat zij zelf had gecreëerd, namelijk de eeuwenlange massale, legale en illegale import van Afrikanen en een mogelijk gewelddadige opstand die ook de bloeiende suikereconomie kon ruïneren. Schrikmodel was het nabijgelegen eiland Santo Domingo (Haïti) dat op het einde van de achttiende eeuw na slavenopstanden in een ‘negerrepubliek’ was veranderd. Met dat apocalyptische beeld voor ogen kwamen de autoriteiten op Cuba in het verweer. Met alle mogelijke middelen moest het ‘inferieure zwarte ras’ beteugeld worden en het eiland ‘verblankt’.

Het eerste gebeurde op een gruwelijke wijze in 1844. Na een reeks geïsoleerde slavenopstanden en samenzweringen werd maandenlang op heel het eiland een heksenjacht gehouden op basis van bewezen of vermeende aanklachten. Duizenden slaven en vrije zwarten en kleurlingen uit alle lagen van de bevolking werden verbannen, opgesloten, gemarteld of geëxecuteerd. Die meedogenloze campagne ging de geschiedenis in als *Conspiración de La Escalera*, genoemd naar de horizontaal geplaatste ladders waarop de beschuldigden de zweepslagen moesten ondergaan.

Om het bevolkingsevenwicht ~ lees, het blanke overwicht ~ te herstellen, overwogen de machthebbers een remigratie naar Afrika, plannen die zelfs bij de meest ultraconservatieven op verzet stuitten. Gesteund door wetenschappelijke theorieën over de onverenigbaarheid van rassen dacht men aan biologische controle. Doeltreffender was een immigratie uit Spanje en de Canarische Eilanden, of uit de Caraïbische kustregio's en uit China, als het maar de verblanking bevorderde. De gevolgen blijken uit bevolkingscijfers van 1866. De blanken waren dan ruim in de meerderheid. Immigratie vanuit Spanje zou zich blijven doorzetten en ervoor zor-

gen dat het aantal niet-blanken vanaf dan zou schommelen tussen een kwart en een derde van de Cubaanse bevolking.

Nadat alle pogingen uitgeput waren om van Spanje meer politieke autonomie te verkrijgen, was een gewapende oplossing onafwendbaar. De Tienjarige Oorlog (1868-1878) ging uit van kleine landeigenaren in de zuidoostelijke regio van het eiland. Rond enkele militaire leiders uit Cuba en uit het buitenland vormde zich een opstandelingenleger waarbij ook zwarten en kleurlingen (slaven en vrijen) zich aansloten. Zij vochten mee voor de onafhankelijkheid van het eiland en dat, terwijl zij niet eens als Cubaan beschouwd werden. De Antropologische Sociëteit, een club van hoogopgeleide wetenschappers, definieerde bijna unaniem Cubaan als 'elke op Cuba geboren blanke'.

De opstand werd door Spanje voorgesteld als een rassenoorlog. Onterecht, hoewel de slaven redenen te over hadden om het conflict in die zin te beschouwen. Voor hen waren de ketenen waarover de blanke Cubanen het hadden (de onderhorigheid aan Spanje) geen literair beeld, maar echte metalen kettingen aan hun enkels.

De Tienjarige Oorlog bracht voor geen van beide partijen een overwinning. De Spaanse gouverneur op Cuba, Arsenio Martínez Campos, ging aan tafel zitten met militaire kopstukken van de opstandelingen om een pact te onderhandelen. Het voorzag onder andere in meer vrijheid van vereniging en pers en de vrijheid voor de slaven die in de oorlog gevochten hadden. In de oostelijke provincie Oriente, met een overwegend zwarte bevolking, besliste men echter om de oorlog verder te zetten, onder leiding van de zwarte generaal Antonio Maceo. Zonder succes. In 1880 kreeg Cuba wel een politieke vertegenwoordiging in het parlement in Madrid. Het eiland werd niet meer als kolonie, maar als een Spaanse provincie beschouwd en bestuurd.

De slaven die in de oorlog trouw aan Spanje waren gebleven werden niet in vrijheid gesteld. Die absurde situatie versnelde het proces om het slavensysteem af te schaffen. Dat gebeurde stapsgewijs en overigens niet als een filantropische toegeving, maar als een

economische noodzakelijkheid. De op slavernij gebaseerde economie was niet langer rendabel. Overschakelen op loonarbeid was de enige oplossing. In grootschalige suikerfabrieken namen Spaanse migranten al gauw de plaats in van de ex-slaven die onttrokken met duizenden in de steden hun toevlucht zochten.

Een domein waar Spanje nauwelijks nog invloed op kon uitoefenen was de relatie van Cuba met de Verenigde Staten. Cuba exporteerde jaarlijks meer dan tachtig procent van zijn oogsten naar zijn grote noorderbuur op enkele kilometers afstand. De Amerikaanse president William McKinley maakte de economische afhankelijkheid compleet. Hij dwong Spanje tot een schandalig voordelig handelsakkoord voor Cubaanse rietsuiker, tabak en rum. De economische afhankelijkheid zou voor de Amerikanen een belangrijk motief zijn om zich later te mengen in de Cubaanse Onafhankelijkheidsoorlog, erop belust om Cuba te annexeren.

Een laatste stuip trekking van de slavernij was het *patronato*, een juridisch systeem waarbij de slaven nog enkele jaren de 'bescherming konden genieten' van hun eigenaren. 1886 wordt beschouwd als het jaar van de afschaffing van de slavernij op het eiland. In een wettelijke toevoeging werd echter bepaald dat de eigenaren het recht behielden om de slaaf te straffen als die zich niet naar behoren gedroeg. De wet verbood hen om de zweep te gebruiken maar men mocht de slaaf wel nog ketenen in metalen enkelboeien, het symbool van meer dan driehonderd jaar slavernij op Cuba.

Met het einde van de slavernij en de grote massa ontevreden zwarten en kleurlingen als potentiële strijders in een mogelijke nieuwe oorlog, wijzigde de politieke strategie. De regering in Madrid begreep de noodzaak om de zwarte bevolking voor zich te winnen. Zo benoemden zij het ook: *ganar a los negros*. Na talrijke juridische discussies werden de wettelijke obstakels geëlimineerd voor hun toegang tot het basis-, middelbaar en universitair onderwijs. Afzonderlijke wandelstroken in parken en aparte compartimenten in treinen, restaurants en theaters werden verboden. Tenminste op papier.

De machthebbers deden er alles aan om de vorige oorlog, ‘het bloedige decennium’, bij de bevolking te doen vergeten en het idee van een mogelijke volgende te slapen te leggen. Dat was echter zonder de Cubaanse schrijver, denker en ideoloog José Martí gerekend. Hij was in de vorige oorlog gearresteerd en opgesloten en vluchtte later naar de Verenigde Staten. Daar, omringd door talrijke Cubaanse ballingen, richtte hij een revolutionaire partij op en bereidde hij de beslissende oorlog voor. Zijn lemma was ‘voor allen en mét allen’, waarmee hij alle Cubanen bedoelde, blanken, zwarten en kleurlingen. Of zoals hij het formuleerde: ‘Alles wat mensen verdeelt, alles wat hen uitsplitst, scheidt of in een hoek drijft, is een zonde tegen de menselijkheid.’

II

Bewogen jonge jaren

Fernando Ortiz ziet het levenslicht op 16 juli 1881 in Havana. Zijn vader is een welvarende ijzerhandelaar uit Cantabrië met liberale sympathieën en lid van een vrijmetselaarsloge. Bij de geboorte van zijn zoon zou hij gezegd hebben ‘weer een opstandeling erbij’, waarna zijn echtgenote aanvulde: ‘neen, *consul plenipotenciario* in dienst van een vrij Cuba’. Vader Ortiz zou gelijk krijgen; moeder niet helemaal. Fernando zou wel enkele jaren consul zijn, maar niet gevolmachtigd.²

De moeder van Fernando is op Cuba geboren uit ouders afkomstig uit de Balearen en uit Jaén (Andalusië). Na onenigheden met haar man neemt zij een moeilijke beslissing. Ze pakt haar koffers en reist met haar nog geen twee jaar oude dreumes naar Ciutadela op Menorca waar familie woont. Haar rijke neef is burgemeester en koopman in de handel met Cuba.

Fernando leert behalve het lokale dialect, afgeleid van het Catalaans, vlug Spaans. In zijn vroege tienerjaren waagt hij zich voor de krant *El Noticiero* aan een artikel waarin hij de bekrompenheid van de plaatselijke autoriteiten hekelt. Daarmee wekt hij in de katholieke pers wrevel op. Hij stelt een eigen boekje samen, getiteld *Culecció d’els mal-noms de Ciutadella* (een lijst van bijnamen van Ciutadela) dat hij voorziet van eigen tekeningen, duivelse figuren,

Ortiz in Ciutadella (rechtopstaand in het midden)

de fee, de hemelse wereld en de hel. Het is merkwaardig, merkt José Matos Arévalos op, dat er in Ortiz' eerste werkje duivelse figuren voorkomen en dat demonen centraal staan in Ortiz' laatste boek dat tijdens zijn leven gepubliceerd wordt. Ortiz mag dan als agnost door het leven gaan, de religieuze wereld zal hem uitermate blijven boeien.³

In die tijd is er een schandaal in een seminarie waar Ortiz en andere leerlingen uit de lagere school lessen wiskunde, Latijn en geschiedenis volgen. Ortiz neemt het op voor een makker die op zijn donder krijgt omdat hij openlijk over 'seksuele kwesties' heeft gesproken. Ortiz vliegt zelf van school maar kan zijn studies voortzetten in Mahón, aan de andere kant van het eiland.⁴

In februari 1895 breken in het oostelijke deel van Cuba opstanden uit. Dat begin van de Onafhankelijkheidsoorlog heeft ook gevolgen voor Menorca. Politieke partijen en kerkelijke instanties roepen jongeren op om de eer van Spanje te helpen verdedigen. Hon-